

LES MONEDES DE LA VIL·LA ROMANA DE *CASA FERRER I* ALS FONS DEL *MUSA* (MUSEU DE LA CIUTAT D'ALACANT)

THE COINS OF THE ROMAN VILLA *CASA FERRER I* IN THE *MUSA* (MUSEUM OF THE CITY OF ALICANTE) COLLECTION

IMMACULADA GARRIGÓS I ALBERT

El present estudi forma part d'un treball més extens (Garrigós, 2013) realitzat al Centre Cultural Las Cigarreras, al departament de Patrimoni Cultural de l'Ajuntament d'Alacant¹. Aquest va consistir a organitzar i catalogar gran part del fons numismàtic del Museu de la ciutat d'Alacant (*MUSA*).

Entre aquests exemplars trobem part dels aparells a les intervencions dutes a terme a la vil·la romana de *Casa Ferrer I* els anys 1996 i 1998, dels quals analitzarem un total de 27 peces que abasten un espai cronològic comprès entre els segles II aC i el VI dC. La resta de les monedes es troben dipositades al Museu Arqueològic Provincial d'Alacant (*MARQ*), fet que ha impossibilitat obtenir una visió íntegra del registre numismàtic de l'enclavament. No obstant això, hem pogut conèixer el material i hem inclòs la informació sobre les monedes que formaven part de la nostra recerca a l'apartat d'anàlisi de la massa monetària². Tanmateix, esperem que en un futur es puga conèixer aquest de manera detallada.

I. LA VIL·LA ROMANA DE *CASA FERRER I*

El jaciment de *Casa Ferrer I* (Figs. 1 i 2) es troba situat a la Condomina, dins el terme municipal d'Alacant, en una zona plana dins de la Finca Ferrer i al fons d'una depressió anomenada la Marjal. Actualment, part de la vil·la restaurada es localitza dins d'*Alicante Golf* (Ortega, 1999, 469).

Es tracta d'un assentament tipus vil·la amb nivells que abracen una cronologia entre els segles I aC i V dC, i amb una extensió aproximada de 8.000 m² (Rosser,

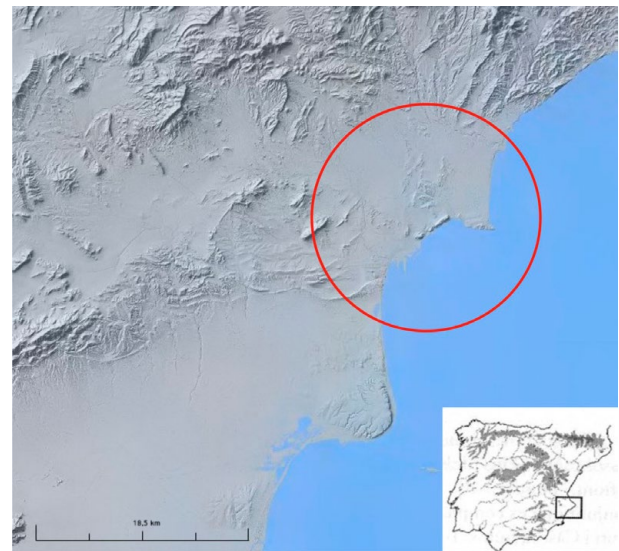

Figura 1: Situació geogràfica de l'àmbit d'estudi.

2007, 131). Les estructures aparegudes estan relacionades amb una àrea industrial, una altra de residencial i una petita necròpolis d'època tardana. A la zona industrial hi ha un gran pati de treball, espais per a molindre, grans llars, petits forns i estances domèstiques. A l'àrea residencial es documenten diferents habitacions i patis privats, on també destaca un edifici de termes del segle II dC. Pel que fa a la necròpolis –ubicada al sud–, s'han excavat 16 sepultures baiximperials del segle IV dC, on apareixen individus inhumats, entre els quals destaquen els infants, alguns en àmfora. La fase inicial de l'enclavament és d'època tardorepública, mentre que la industrial va des del segle I fins a finals del II dC, reestructurant-se tot el jaciment en els segles III i IV dC, per a abandonar-se totalment entre principis i mitjan segle V dC (Ortega, 1999, 470-471). Aquestes són algunes dades resumides del jaciment, descrit i analitzat en diverses ocasions a les quals remetem (Ortega, 1997a, 1997b i 1999; Molina, 1998a, 1998b i 1999; Pastor *et alii*, 1999; Ortega i De Miguel,

1. Volem manifestar el nostre agraïment més sincer a Carolina Fuentes, Javier Giménez i Míriam Gilabert per la seua ajuda. A Julia Sarabia i José A. Mellado pel seu suport i consells. Al Servei de Política Lingüística per la revisió del text.
2. Volem expressar el nostre agraïment més sincer a Julio J. Ramón Sánchez, del MARQ, que ens ha facilitat informació sobre els materials i les publicacions existents a la institució.

Figura 2: Casa Ferrer I. Vista general de la vil·la (Font: Patrimoni Cultural).

1999; Ortega i Esquembre, 2003; Rosser, 2007; Frías, 2010).

II. ACTUACIONS ARQUEOLÒGIQUES

Les excavacions realitzades a l'enclavament es van dur a terme entre setembre de 1995 i gener de 1997 en dues fases, i posteriorment s'hi van fer sondatges arqueològics en 1998 i noves intervencions en aquest últim any i 1999.

Durant les excavacions de 1996 a la vil·la es van trobar algunes monedes a les diferents UUEE que no havien estat encara estudiades (Fig. 3). Al sector 1, V6 38-32, va aparèixer un bronze que podria adscriure's a Domicià, però també a Trajà o bé a Adrià, del qual no s'ha pogut afinar més la catalogació a causa del mal estat de conservació. L'existència d'aquesta moneda en l'accés a l'habitació 2, juntament amb abundants fragments d'africanes de cuina i clares A, així com altres materials de finals del segle I i II dC, va ser interpretat pels arqueòlegs com un nivell d'ocupació (Ortega, 1997a, 11). Al sector 4, UE 516 es va trobar una moneda o xapa molt mal conservada que, a més a més, presenta perforació, cosa que ens indica que hauria estat utilitzada bé com a penjoll o medalla.

Al sector 5 és on va aparèixer el gruix de les monedes de l'excavació. A la UE 600 (nivell superficial) es van trobar dues monedes, una de Claudi II i l'altra de Constantí II. En aquest mateix sector, però a l'A I i UE 601 (enderroc que segellava el pati privat), aparegué un semis del segle I aC del qual no s'ha pogut

extraure més informació. A la UE 612 trobem un semis d'atribució indeterminada del segle I aC i un altre de Tiberi encunyat cap a l'any 17 dC a *Carthago Nova*, aquest nivell va ser emmarcat –tant pels materials com per les estructures aparegudes– dins d'època tardorepublicana o de transició a l'imperial (Ortega, 1997a, 20). A la UE 614 trobem l'única peça que no pertany a època antiga i que ens du fins al segle XVII. Es tracta d'un diner de Carles II encunyat a València entre 1667-1669 que correspon al tipus 175 de Calicó (2008, 433). A la UE 615 trobem tres peces, un semis

	Seques	Total	%
Segles II-I aC	Indeterminada	3	11,11
Segles I-II dC		6	22,22
August (27 aC-14 dC)	C. Nova, Celsa o Bilbilis	1	
Tiberi (14-37 dC)	Carthago Nova	2	
	Ilici	1	
Domicià (81-96 dC), Trajà (98-117 dC) o Adrià (117-138 dC)	Roma	1	
	Roma	1	
Segle III dC		4	14,81
Otacília Severa (244-249 dC)	Roma	1	
Claudi II (268-270 dC)	Roma o seca local	3	
Segle IV dC		7	25,93
1 o 2 estendards (333-340 dC)	Indeterminada	1	
Constantí II (337-340 dC)	Ticinum	1	
	Aquileia	1	
Constant (337-350 dC)	Lugdunum?	1	
Constantí II (337-361 dC)	Thessalonica	1	
	Indeterminada	1	
Valentinà (364-375 dC)	Indeterminada	1	
Atribució indeter. s. IV-VI dC	Indeterminada	3	11,11
Indeterminades s. I-V dC	Indeterminada	4	14,81
Total		27	100

Figura 3: Quadre-resum general de les troballes.

del segle I aC, un as indeterminat i una altra moneda del mateix valor, en aquest cas de Tiberi encunyada a *Carthago Noua*. Per la seua part a l'A I/II UE 616 va aparèixer molt material –especialment os treballat– associat a nivells del s. II dC encara que a la zona superior d'aquests els objectes eren més moderns. Aquí van aparèixer tres monedes, una d'elles un as d'August encunyat a Hispània i les altres dues indeterminades, encara que una d'elles es tracta d'un *minimus* amb una cronologia que podria anar al s. VI dC. A l'habitació 6 UE 617 es van documentar materials dels segles III-IV dC com són les ceràmiques de cuina (cassoles i marmites, moltes d'elles africanes) i al llinar de la porta, a la cantonada SO, va aparèixer un *nummus* possiblement de Constanci II. Per altra banda, a l'habitació 5b UE 618, juntament amb materials del segle III dC (*sigillata* clara C, cassoles de ceràmica africana de cuina), es va trobar un antoninià de Claudi II encunyat a Roma. Segons l'arqueòleg que va realitzar l'excavació, aquestes unitats estratigràfiques coincideixen amb la remodelació d'aquesta part de la vil·la sobre estructures i nivells dels segles I-II dC (Ortega, 1997a, 17-18). A la UE 629 trobem tres monedes, un sesterci d'Adrià, un altre d'Otacília Severa encunyat a Roma i un *nummus* del s. IV dC. També es va trobar a la UE 629-630 un *nummus* possiblement de Constantí II. J. R. Ortega (1997a, 21) associa totes aquestes monedes al segle IV dC ja que la UE s'ha documentat com a nivell d'abandonament en aquest moment. Tanmateix, no totes les peces trobades en aquesta UE pertanyen al segle IV com es pot veure, ja que una d'elles és del s. II i l'altra del III dC, encara que és probable el seu ús prolongat després de l'encunyació. A la UE 638 va aparèixer una moneda de Constanci II i a l'A III, UE 642c (int. bassa) un *nummus* d'atribució indeterminada amb una cronologia de la primera meitat del segle IV dC. Cal assenyalar també l'aparició a la UE 654b d'un *nummus* d'atribució indeterminada del segle IV dC i a l'A IV UE 655 d'un semis indeterminat.

Dos anys després i durant la realització de noves intervencions al voltant de la vil·la *Casa Ferrer I* van aparèixer tres noves monedes, que coneixem a través de la memòria realitzada per G. Molina on esmenta la seua troballa als sondatges 1 i 2. Al primer sondatge UE 101 es va trobar un *nummus* descrit per l'arqueòleg com una moneda de Valentinià, acompanyada de gran quantitat de restes materials d'època romana barrejades amb d'altres ibèriques i d'època moderna. Possiblement es tracte d'un tipus *securitas reipublicae*, del qual es desconeix la seca i amb una cronologia que va del 364 al 375 dC (Molina, 1998a, 9). Per altra banda al sondatge 2 van aparèixer dues monedes. A la UE 201, que es correspon amb un nivell d'habitat de la vil·la associat a estructures arquitectòniques amb abundant material romà (entre el qual destaquen fragments de ceràmica àtica, campaniana, T. S. sudgàlica i africana), va aparèixer un *nummus* de Constant possiblement encunyat a Lió i a la UE 204, descrita com un clot o fosa per a conrear i amb escàs material, una

peça que G. Molina va descriure com un as de Tiberi encunyat a *Illici* (1998a, 14-15), però per la descripció de l'exemplar es tracta en realitat d'un semis.

L'any següent 1999 es va realitzar una nova intervenció a la zona que va donar noves troballes numismàtiques. En aquest cas es tracta de dues peces aparegudes al sondatge 4, UUEE 401 i 407. La primera moneda trobada a la UE 401 és un antoninià pòstum de Claudi II encunyat a Roma o a una seca local després del 270 dC que correspon, segons l'arqueòleg, amb la referència del *RIC* V.1, 261 i l'altra peça és un menut (Molina, 1999, 9-10). Per altra banda, a l'ampliació sud del sector 6 a la UE 801 es van trobar dues monedes impossibles de definir pel seu desgast (Molina, 1998b, 12). Malauradament no hem tingut accés a aquestes últimes peces, de manera que no han pogut ser catalogades ni documentades gràficament, ni tampoc en coneixem l'estat de conservació.

III. ANÀLISI DE LA MASSA MONETÀRIA

III. 1. MONEDES HISPÀNIQUES

Durant els segles III-I aC les comarques valencianes, especialment les litorals, van registrar una circulació monetària molt activa. En aquest territori van conviure diferents espècies monetàries, arribades de gairebé tots els punts del mediterrani que, acompanyades de les encunyades a seques indígenes, van contribuir a dinamitzar l'economia existent. Aquesta zona costanera del sud-est peninsular, la badia d'Alacant o Albufereta, començà a utilitzar moneda per a intercanvis i activitat comercial de manera assídua a partir de la segona guerra Púnica (218-201 aC). És per aquest motiu que els primers exemplars existents pertanyen a aquest període i provenen de l'àrea d'influència sota la qual es troba aquest territori.

III. 1.1. Encunyacions fenopúniques

A l'enclavament tenim un semis de seca indeterminada (núm. 1), de possible adscripció fenopúnica, que presenta cap masculí a l'esquerra a l'anvers i possible dofi a la dreta al revers. El seu alt grau de desgast ens ha impossibilitat adscriure la peça a un període concret, encara que podria pertànyer al segle II aC. Al que seria l'exerg trobem uns signes molt semblants a l'escriptura fenícia. La iconografia del revers s'ajustaria al semis d'*Asido* amb dofi (CNH, Asido-3), però les lletres no coincideixen i tampoc l'anvers, ja que la nostra peça ens mostra un cap masculí a l'esquerra i la d'aquesta seca en canvi un bou a la dreta. Tanmateix trobem un tipus a la seca de *Carteia* (CNH, Carteia-4) que podria correspondre a la nostra moneda, però la grafia no s'ajusta a la nostra.

L'existència d'aquest exemplar a la vil·la de *Casa Ferrer I*, estaria relacionat amb la proximitat de les

terres valencianes a la ciutat de *Carthago Noua*, fet que justificaria la presència de monedes amb grafia fenopúnica o emissions hispano-cartagineses a la zona per quedar-ne aquesta dins d'una òrbita cultural o lingüísticament púnica (Ripollès, 1982, 274). Les troballes aparegudes a les comarques meridionals valencianes, especialment al terç sud i la zona costanera, així ho evidencien (Llorens, 1984; Arroyo i Bolufer, 1988; Garrigós i Mellado, 2004; Ramón, 2010; Ripollès, 2010; Verdú, 2010).

III. 1.2. Emissions indígenes

Les encunyacions ibèriques es van fer necessàries per l'aprovisionament irregular de moneda de bronze republicana i la demanda creixent d'aquesta a la zona. Cal insistir en el dinamisme comercial i econòmic del territori (nuclis urbans destacats, activitats portuàries, pagament a soldats, etc.) fet que provocà l'emissió d'exemplars indígenes per a cobrir les necessitats d'ús local (Ripollès, 1994, 134-136). A *Casa Ferrer I* hi ha dos semis que hem adscrit al segle I aC dels quals desconeixem la seca i la cronologia exacta. Un d'ells (núm. 2) es troba fragmentat en quatre parts, del qual ens en falta una. En el cas de l'altre (núm. 3), el seu estat ens impossibilita extraure més informació ja que el revers és completament il·legible.

Es coneixen diversos exemplars d'emissions ibèriques a d'altres enclavaments propers a la vil·la romana, com és el cas de la ciutat iberoromana de *Lucentum* (García *et alii*, 2010, 354; Ramón *et alii*, 2010, 102), així com a la resta de les comarques meridionals valencianes, tant costaneres com d'interior. Convé subratllar a més a més, la presència destacada en aquestes terres de peces encunyades a les seques de *Saitabi* i *Castulo*.

III. 1.3. Emissions provincials

A la vil·la trobem un total de quatre monedes romanes encunyades a seques hispanes, fet que conforma el 14,81% del material estudiat. D'aquestes, una és d'August, i les altres tres de Tiberi. Les emissions cíviques van existir fonamentalment gràcies a la voluntat de colònies i municipis, i van facilitar el bon funcionament de l'economia de l'Imperi. Tanmateix, la seua fabricació va ser irregular i el seu àmbit de circulació local, fet lògic per ser monedes de bronze i tenir poc valor facial (Llorens, 2002, 65). Les seques representades al numerari de l'enclavament són: *Cart-hago Noua* i *Ilici*.

D'altra banda, tal com hem esmentat al principi, cal recordar que de la vil·la romana de *Casa Ferrer I* hi ha monedes dipositades al MARQ entre les quals un as de la seca de *Celsa* i dues de la de *Carthago Noua*, una d'elles un semis. Quant a *Casa Ferrer II*, altra vil·la romana pròxima a l'estudiada, es van trobar

monedes republicanes juntament amb material de tradició ibèrica i ceràmica de vernís negre (Ortega i García, 1996, 16 i 21). Els arqueòlegs, però, no n'especifiquen el nombre; potser es tracte de les tres dipositades al MARQ, tots semis, un d'ells encunyat a *Carthago Noua*, un de canvi d'era i l'altre indeterminat.

Les encunyacions cíviques d'Hispania van realitzar-se bàsicament per a cobrir les necessitats de moneda divisionària, sobretot si tenim en compte que la seca de Roma no encunyava bronze des del 80 aC, que aquest material realitzat a Hispania era insignificant, mentre que les imperials d'August gairebé arribaven a la península i les ja existents en circulació eren poques i estaven molt desgastades (Ripollès, 1997, 383). De la mateixa manera que van sorgir aquestes emissions, van deixar de realitzar-se en el regnat de Calígula, amb l'excepció de la seca d'*Ebusus* que ho continuarà fent fins a època de l'emperador Claudi.

L'as d'August (núm. 4) amb llegenda a l'anvers AVG·VSTVS·DIVI·F, que gairebé es pot llegir, es troba circumdat per una marca incisa. El revers és totalment il·legible, cosa que ens fa pensar que la peça podria haver estat encunyada a tres possibles seques: *Carthago Noua*, *Celsa* o *Bilbilis*.

De la seca de *Carthago Noua* n'hi ha dues monedes més, aquestes de Tiberi. Una d'elles un as (núm. 5) encunyat cap a l'any 32 dC presenta al revers la llegenda C·CAESAR·TI·N·QVINQ·IN·VINC. En aquest observem el nomenament honorífic com a magistrat *quinquennalis* de Calígula quan encara era cèsar, acompanyat de les inicials de la ciutat *V(rbs) I(ulia) N(oua) C(arthago)* (Abascal, 2002, 26-27). Del mateix emperador trobem un semis (núm. 6) del tipus cap de Minerva galejat a la dreta a l'anvers i estàtua sobre pedestal al revers amb les sigles C·V·I·N que signifiquen *C(olonia) V(rbs) I(ulia) N(oua) Carthago*. Aquest tipus (RPC 151) s'ha considerat durant molt de temps una emissió preaugustal (Llorens, 2002, 51 i 72) pel seu caràcter anònim i per recordar la seua iconografia als denaris de l'any 42 aC (RRC 494/38). Tanmateix Abascal aconsella modificar la datació de l'exemplar i situar-lo en l'any 17 dC (2002, 24). Aquest replantejament ve donat pel canvi de denominació en el nom de la ciutat, ja que no va ser fins a inicis del regnat de Tiberi quan va adoptar oficialment el nou nom de *Colonia Vrbs Iulia Noua Carthago* sobre monedes i altres suports.

La colònia d'*Ilici*, *Colonia Iulia Ilici Augusta*, va ser fundada aproximadament cap a l'any 42 aC, encara que no serà fins a l'any 26 aC quan se li afegisca l'últim epítet. La ciutat va començar a batre moneda per la necessitat dels nous colons assentats en ella, però no va ser suficient per a cobrir els menesters locals, fet que explica que la massa monetària predominant al territori fins a època de Tiberi siga la realitzada a *Cart-hago Noua* (Abascal, 2004, 80 i 91-92; Lledó, 2007, 156). De les sis emissions batudes per la seca d'*Ilici*, les tres últimes (4a, 5a i 6a) es van realitzar sota Tiberi, i ho van fer encunyant de manera simultània asos i

semis, mentre que les tres primeres ho van fer sols de semis durant època d'August.

D'aquesta seca hi ha un semis de la 4a emissió (núm. 24) trobat durant els sondatges realitzats l'any 1998 al jaciment. La descripció sobre la peça l'hem extret de la memòria d'excavació realitzada per G. Molina (1998a, 14-15), ja que no ens ha estat possible consultar l'exemplar directament –pensem que pot trobar-se sense restaurar en companyia dels materials apareguts. Aquest correspondria al tipus d'àguila legionària entre dues insígnies militars al revers (*RPC* 195) que al·ludeix als veterans assentats a la colònia. Segons Llorens (1987b, 174) les peces encunyades sota aquesta emissió haurien estat batudes després de l'any 15 i presentarien poca qualitat tècnica i artística, a més d'errors d'encunyació, cosa que fa pensar en artesans poc qualificats al taller de la colònia en aquest moment.

III. 2. MONEDES ROMANES

III. 2.1. Els segles I i II dC

Va ser durant el regnat d'August, i gràcies en part a la seua reforma monetària, quan es va assolir un alt grau de monetització a Hispània. Aquesta ja havia començat al territori en època republicana però de manera desigual. Amb Octavi August es va fomentar l'encunyació de divisors de petit valor que van dinamitzar la circulació monetària, facilitant les transaccions quotidianes més bàsiques. De l'emperador August hi ha una moneda dipositada al MARQ, però desconexim la tipologia. A la mateixa institució es troben tres peces d'atribució indeterminada, una del s. I i dues del II dC, aparegudes també a la vil·la.

Amb l'arribada al poder de la dinastia flàvia, període d'estabilitat i prosperitat per a l'economia, trobem –contràriament al que es podria pensar– escassetat monetària per a aquest moment. S'han considerat diversos factors entre els quals cal assenyalar: la brevetat del període, una reducció de les emissions així com una disminució considerable dels estrats d'abandó i/o destrucció on solen donar-se aquestes troballes monetàries, a més de la continuïtat en circulació d'exemplars de moments anteriors. Hi ha una moneda que hem adscrit a aquesta dinastia, encara que podria correspondre també a la posterior. L'alt grau de desgast de la peça impossibilita una catalogació més precisa, no sols a nivell cronològic sinó fins i tot al seu tipus. Pensem que es pot tractar d'un dupondi o as (núm. 7) associat a Domicià pels trets facials que caracteritzen la iconografia de les seues encunyacions, però també podria correspondre als emperadors Trajà o al seu successor Adrià.

El segle II va representar un moment de relativa estabilitat, encara que fòra fictícia, ja que a Hispània hi va haver cert malestar entre la població per l'enduriment de les condicions financeres i l'elevat nombre

de reclutaments realitzats amb motiu de les guerres lliurades amb Trajà i Marc Aureli (Arias, 2006, 28).

Dels emperadors de la dinastia Ulpià-Aèlia en trobem representat, segur, un d'ells. L'enclavament ens va proporcionar un sesterci d'Adrià (núm. 8) encunyat a Roma l'any 138 dC. A causa del desgast no podem llegir les llegendes de l'anvers ni el revers, però pensem que *Hilaritas* és la iconografia d'aquest últim.

Hem de recordar que la vil·la de *Casa Ferrer I* es troba dins l'ager de la ciutat de *Lucentum*-Tossal de Manises, on les troballes sobre aquest període, de les quals es té notícia, en molts casos corresponen a Trajà. A la vil·la de Parc de les Nacions es va trobar un sesterci (Rosser, 1990; Abascal, 1993), un altre a *Casa Ferrer I* i dos asos del mateix emperador, un a Vilafranca/El Palamó (Ripollès, 1980, 66) i altre una troballa casual a la zona de la Condomina. Es coneix també un exemplar de Marc Aureli de la vil·la de *Casa Ferrer I*. Tots aquests materials es troben dipositats al MARQ.

III. 2.2. El segle III dC

Del segle III dC, moment de grans transformacions i desequilibris a nivell monetari, hem individualitzat quatre exemplars que representen el 14,81% del material analitzat. Durant aquest període, el valor declarat dels tipus circulants anirà augmentant, el sesterci serà la moneda habitual d'ús i l'as passarà a tenir una funció residual. Això acabarà afectant també, cap a la meitat de la centúria, al bronze de més valor que desapareixerà, com ho farà el denari donant pas a l'antoninià. Aquest procés vindrà provocat per tres motius bàsics: augment de la despesa estatal, pèrdues de plata registrades en el comerç amb Orient i dificultats amb l'aprovisionament metàl·lic, que s'afegiran als problemes financers –inflació i augment del valor de les monedes en circulació– (Alberola i Abascal, 1998, 120).

Del període de l'anarquia militar (235-285 dC) comptem amb un sesterci de Marcia Otàcia Severa, dona de l'emperador Filip l'Àrab, encunyat entre els anys 244-249 dC a Roma (núm. 9). A partir del regnat de Gal·liè el volum de moneda apareguda augmentà considerablement, producte d'una intensificació en l'emissió, així com d'un manteniment en circulació de determinats tipus monetaris. La inflació monetària a partir del seu regnat en solitari (260-268 dC) va ser elevada repercutint greument sobre l'economia. El va seguir l'emperador Claudi II el Gòtic amb un regnat que va ser breu (268-270 dC). D'ell comptem amb tres antoninians, un batut a Roma (núm. 10) amb el revers d'*Aequitas* i els altres dos pòstums (núm. 11 i 25) encunyats després del 270 dC a Roma o a seques locals. Aquest tipus (*RIC* V.1, 261) va ser molt comú a Occident. L'exemplar núm. 25 ha estat inclòs dins l'estudi malgrat no haver-lo localitzat i fent ús de la informació existent a la memòria d'excavació realitzada per G. Molina el 1999 (Molina, 1999, 9).

III. 2.3. Els segles IV i V dC

A finals del segle III Diocleciana va impulsar una important reforma político-administrativa i monetària que desembocà en un nou sistema de denominacions basat en el *nummus* com a bronze de referència. Aquest va funcionar durant tot el segle IV al temps que desaparegué de manera definitiva l'antonina i es va assistir a la multiplicació de tallers numismàtics de tot l'Imperi, perdent la seca de Roma el protagonisme que havia tingut durant la centúria anterior.

Del material estudiat, el segle IV dC està representat amb 9 peces, el 33,33% del conjunt i per tant, el percentatge més elevat per períodes, fet que concorda amb altres enclavaments del territori de *Lucentum* i de les comarques meridionals del País Valencià (com es pot veure a diferents estudis, dels quals esmentem alguns: Arroyo, 1985 i 1988; Abascal, 1989; Alberola i Abascal, 1998; Marot *et alii*, 2000; Garrigós i Mella-do, 2004; Frías i Llidó, 2005; Abascal i Alberola, 2007 i 2010; Ramón, 2010; Garrigós, 2012). Els bronzes d'aquest moment generalment es troben en mal estat de conservació o bé molt desgastats a causa de la residualitat monetària. Això ha dificultat la catalogació, identificant en alguns casos l'emperador i en poques ocasions les seques en les quals van ser emesos. En altres moments, tan sols s'ha pogut adscriure a un període gràcies a la iconografia del revers que sol ser característica d'una etapa molt concreta.

Del període 306-363 dC, en el qual l'Imperi va estar governat per la dinastia constantiniana, s'han identificat sis monedes. Una de les causes per a entendre per què el numerari es fa corrent a partir del 330, s'explica per l'augment de les encunyacions ordenades pels emperadors amb la intenció de reforçar la massa ja circulant, fet que va provocar un desbordament de petita moneda als mercats (Depeyrot, 1996, 212).

De Constantí II tenim un *nummus* encunyat a la primera oficina de *Ticinum* l'any 324 dC (núm. 12) amb llegenda en el revers DOMINOR·NOSTROR·CAESS, envoltant a corona de llorer amb VOT/X dins d'aquesta. L'altra peça (núm. 13), que pensem és del mateix emperador, és tracta del tipus *gloria exercitus* i un estandard, encunyat a la seca d'*Aquileia* l'any 340 dC.

També va aparèixer a la vil·la durant els sondatges de 1998 (Molina, 1998a, 14) un *nummus* de Constant encunyat a *Lugdunum* els anys 347-348 dC (núm. 26), que presenta al revers dues Victòries enfrontades, acompanyades de la llegenda VICTORIAE DD AVGG Q NN.

De Constanci II hi ha dues peces, una d'elles amb dues Victòries de front al revers, encunyat a l'oficina 4a o 5a de Tessalònica entre el 347 i 348 dC (núm. 14). L'altre *nummus* (núm. 15), de seca desconeguda, és del tipus *falling horseman* encunyat en el període 350-361 dC.

De la primera meitat del segle IV dC tenim una peça (núm. 16) que podria pertànyer al tipus *gloria*

exercitus però no hem pogut adscriure-la de manera segura perquè presenta mossa i un alt grau de desgast.

Del període 364-408 dC hi ha un *nummus* (núm. 27) associat a l'emperador Valentinià (364-375 dC) del qual s'ignora la seca. Es va trobar durant els sondatges realitzats l'any 1998 i ha estat inclòs dins l'estudi, encara que no hi hem pogut accedir directament (Molina, 1998a, 9).

Cal recordar també l'existència d'altres exemplars dipositats al MARQ producte de les intervencions dutes a terme a la vil·la com són set *nummi*: un del tipus *gloria exercitus* amb un estandard, cinc amb dues Victòries amb corona i altre de genet caigut que ens situen en una cronologia entre principis del segle IV i el 361 dC.

III. 3. ENCUNYACIONS VÀNDALES

Les troballes realitzades els últims anys contradiuen les tesis de la completa interrupció d'arribada de monetari nou a Occident a finals del s. IV i principis de la centúria següent. L'arribada de moneda encunyada al segle V acompanyada d'una perdurabilitat de la massa monetària circulant de períodes anteriors –fonamental per al funcionament de l'economia monetària–, així com les iniciatives privades o locals que van realitzar imitacions o emissions de caràcter irregular, fan pensar en un comerç actiu i de relativa importància demostrat pels elements esmentats. A partir del segle VI dC s'incorporarà numerari d'adscripció vàndala i bizantina a la circulació dins aquest territori, especialment als enclavaments costaners. La moneda vàndala apareix acompanyada, normalment al sud-est peninsular, per emissions més tardanes d'època bizantina, fet que fa pensar en la seua difusió durant el domini d'aquests últims (Marot, 1997, 169).

Pel que fa a aquest tipus d'emissions, pensem que l'exemplar trobat durant les intervencions arqueològiques a la vil·la romana de *Casa Ferrer I* és un *minimus* encara que d'atribució indeterminada i seca desconeguda (núm. 19), que podria adscriure's al segle VI dC. La peça presenta al revers una figura de peu de front, possiblement amb els braços oberts i alçats. Aquest període es caracteritza per la desaparició d'algunes emissions a la part occidental de l'Imperi que seran substituïdes per altres de tipus bàrbar.

III. 4. MONEDES D'ATRIBUCIÓ INDETERMINADA I NO CLASSIFICABLES

Les tres primeres monedes del catàleg, malgrat tindre una atribució indeterminada, han estat estudiades en apartats anteriors en base a la poca informació obtinguda d'elles. Tanmateix, dels dos *nummi* (núm. 17-18) del segle IV dC que hi ha, excepte el bust a la dreta que s'observa als anversos, no hem pogut obtenir

més informació dels exemplars i per aquesta raó els hem inclòs en aquest apartat.

Per altra banda, entre les troballes monetàries n'hi ha quatre que ha estat impossible classificar pel seu mal estat de conservació, que constitueixen el 14,81% de les peces, totes elles il·legibles per les dues cares. Dues d'aquestes podrien tractar-se d'asos (núm. 20-21), una altra seria un semis (núm. 22), tal volta del segle I dC o bé d'abans, i l'última seria un *nummus* del segle V dC (núm. 23).

La peça núm. 20, es troba molt deteriorada i presenta una perforació, fet que ens indica que possiblement hauria estat utilitzada com a penjoll quan ja havia finalitzat el seu període útil com a mitjà de pagament. El pes ens ha fet dubtar sobre el seu valor, pensant fins i tot que podria tractar-se d'una xapa, però hem decidit incloure-la com a moneda que podria pertànyer als segles I-II dC.

IV. CONSIDERACIONS FINALS

La ciutat iberoromana de *Lucentum*-Tossal de Manises es trobava envoltada de diferents vil·les suburbanes i d'altres que formaven part del seu *territorium* (Olcina, 2009). Entre aquestes es troba la vil·la rústica de *Casa Ferrer I*, un dels jaciments que s'ha pogut conservar malgrat la pressió urbanística a la zona. L'enclavament, amb una àmplia perdurabilitat en el temps (segles I aC–V dC), ha aportat una sèrie de materials numismàtics que ens han permès conèixer un poc més la circulació monetària a la zona. Els exemplars estudiats abracen una cronologia més extensa (segles II aC–VI dC), que pensem es deu al seu ús continuat o a la pèrdua casual de la peça per una freqüentació esporàdica del lloc. Dins aquesta última situació, tal volta de visita a la zona, entrarien el menut o el diner de Carles II.

Cal destacar que entre les peces analitzades no n'hi ha cap que no siga de bronze, fet que no significa que no circularen monedes d'altre metall, sinó que aquestes estan poc representades a les troballes de la zona. Convé recalcar que les peces de bronze faciliten l'ús per a bescanvis o mercaderies de petita envergadura que solen realitzar-se dins un circuit local o molt proper al seu lloc d'emissió.

Al repertori monetari estudiat trobem exemplars encunyats a la península com són les emissions fenopúniques i les ibèriques, així com també les provincials, on destaquen, com a la resta de les comarques meridionals valencianes, les peces realitzades a *Carthago Noua* i *Ilici*. Les emissions cíviques existents, batudes per les ciutats, són producte, entre d'altres coses, de la necessitat de cobrir un buit real com a conseqüència de l'escassetat de moneda de bronze romana circulant per als petits pagaments quotidians. Cal destacar la manca d'exemplars romans del s. I dC o les imitacions locals, i molt comuns, de l'emperador Claudi, així com també les del s. II dC.

Del segle III dC trobem les pòstumes i difoses peces de Claudi II, tan característiques per a aquest període i moments posteriors, i el predomini dels *nummi* del segle IV dC tan desgastats a causa del seu ús perllongat que arriba en ocasions fins al s. VI dC en companyia de peces vàndales i bizantines. En el cas de *Casa Ferrer I* hem documentat un exemplar d'aquest últim moment que malgrat l'atribució indeterminada hem adscrit a encunyacions vàndales basant-nos en la tipologia.

Convé destacar que no existeixen estudis exhaustius publicats dels materials i nivells on s'han trobat (ni els informes preliminars i memòries consultades faciliten la informació completa), fet que dificulta l'obtenció d'informació sobre els contextos arqueològics impossibilitant qüestions tan importants com les de conèixer, en la majoria dels casos, el llarg període en el qual les monedes poden estar circulant i que justifiquen per tant el seu desgast.

A tall de conclusió volem dir que el material numismàtic estudiat proporciona noves dades que confirmen com l'ager de *Lucentum* segueix gairebé els mateixos patrons d'abastiment monetari que la resta de les comarques meridionals del País Valencià. A saber, una massa monetària important en dos períodes cronològics concrets (segles II-I aC i III-IV dC) i etapes amb poca presència en el registre monetari (segles I-II dC) que sabem no tenen res a veure amb l'evolució econòmica de l'Imperi.

CATÀLEG

Les peces estan ordenades cronològicament i integrades en períodes i seques. El número indicat al principi de cada moneda ha estat assignat per nosaltres per a la realització d'aquest treball. La descripció manté bàsicament l'ordre utilitzat en els catàlegs de numismàtica. Les dades que s'especifiquen són: emperador o regnat, tipus, seca i data d'emissió. Després es descriuen els anversos i els reversos, mentre que el pes (en grams), diàmetre (en mm) i posició d'encunys figuren per aquest ordre al final de la descripció. Segueixen les referències que permeten la classificació de la peça, en el cas que haja estat possible. A continuació s'especifica el seu número d'inventari. La indicació *Bibl.* seguida d'una referència revela si la moneda ha estat publicada prèviament o és inèdita. Segueix la sigla del jaciment, any, sector, àrea i UE sempre que s'ha disposat d'aquesta informació. Per a finalitzar apareix un apartat d'observacions, que hem introduït per si, donat el cas, hi haguera alguna informació interessant que hem volgut afegir.

Quant a la nomenclatura utilitzada per a les diferents espècies monetàries, s'ha adoptat la terminologia específica per als exemplars anteriors al s. IV i la denominació *nummus* per a les peces a partir de la I Tetrarquia.

Quan no ens ha estat possible trobar la informació adequada en els diferents apartats del catàleg o bé en desconeixem la referència catalogràfica exacta –a causa de la mala conservació de la peça– hem optat per posar-hi un guionet (–).

1. ATRIBUCIÓ INDETERMINADA. Semis. Seca? s. II aC

A. [–]. Cap masculí a l'esquerra.

R. [–]. Dofí a la dreta (?).

Exerg: símbol fenici (?).

5,0 g; 26,2 mm; 3 h.

Inv.: 3.245

Bibl.: Inèdita

CFI'96, S. 5, UE 615

2. ATRIBUCIÓ INDETERMINADA. Semis. Seca? s. I aC

A. Cap a la dreta.

R. Il·legible. Cap a la dreta (?).

3,3 g; 20,5 mm; – h.

Inv.: 3.244

Bibl.: Inèdita

CFI'96, S. 5, UE 612

Observ.: moneda fragmentada en 4 parts, de les quals n'hi ha 3.

3. ATRIBUCIÓ INDETERMINADA. Semis. Seca? s. I aC?

A. [–]. Bust masculí a la dreta.

R. Il·legible.

4,0 g; 24 mm; – h.

Inv.: 3.246

Bibl.: Inèdita

CFI'96, S. 5, A1, UE 601

4. AUGUST. As. CARTHAGO NOVA (Ca. 4 aC o ca. 7 dC), CELSA o BILBILIS (27 aC – 14 dC)

A. [augustus] – DI[vi f]. Cap llorejat d'August a la dreta.

R. Il·legible.

10,9 g; 28 mm; – h.

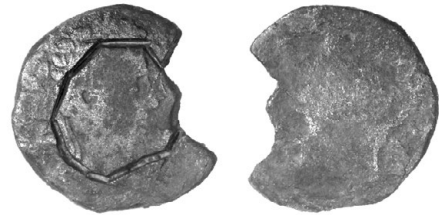
RPC 167, 273 o 391

Inv.: 3.250

Bibl.: Inèdita

CFI'96, S. 5, A I/II, UE 616

Observ.: té gran mossa; en anvers, al voltant del cap de l'emperador, hi ha marca incisa que el circumda.

5. TIBERI. As. CARTHAGO NOVA. Ca. 32 dC

A. [ti caesar divi] AV[g]V F [augustu p m]. Cap llorejat de Tiberi a l'esquerra.

R. [c caesar ti n] Q[uint in vinc]. Bust de Calígula a l'esquerra.

7,4 g; 33 mm; 6 h.

RPC 182; Vives, làm. CXXXII, 3

Inv.: 3.251

Bibl.: Inèdita

CFI'96, S. 5, A II, UE 615

Observ.: fragmentada.

6. TIBERI. Semis. CARTHAGO NOVA. Ca. 17 dC

A. Cap galejat de Minerva a la dreta.

R. C V – I [n]. Estàtua sobre pedestal.

5,1 g; 21 mm; 6 h.

RPC 151; Vives, làm. CXXX, 1

Inv.: 3.252

Bibl.: Inèdita

CFI'96, S. 5, A1, UE 612

7. DOMICIÀ, TRAJÀ o ADRIÀ? Dupondi o As. ROMA. 81-138 dC

A. [—]. Cap d'emperador llorejat a la dreta.

R. [—]. Figura de front (?).

6,1 g; 27 mm; 12 h.

Inv.: 3.254

Bibl.: Inèdita

CFI'96, S. 1, V6 38-32

8. ADRIÀ. Sesterci. ROMA. 138 dC

A. [hadria]NVS – [augustus p p]. Bust llorejat a la dreta.

R. [—]. *Hilaritas* de peu a esquerra, que sosté palma i cornucòpia entre dos xiquets.

22,9 g; 32,5 mm; 6 h.

RIC II, 970

Inv.: 3.253

Bibl.: Inèdita

CFI'96, S. 5, UE 629

9. OTACÍLIA SEVERA. Sesterci. ROMA. 244-249 dC

A. MAR[ci]A OTACIL S[evera aug]. Bust diademat i drapejat a la dreta.

R. [co]N[cordia augg]. Concòrdia asseguda a l'esquerra, amb pàtera en la mà dreta i doble cornucòpia en l'esquerra.

Exerg: S C

16,8 g; 30 mm; 12 h.

RIC IV.3, 203a

Inv.: 3.255

Bibl.: Inèdita

CFI'96, S. 5, A IV, UE 629

10. CLAUDI II. Antoninià. ROMA. 268-270 dC

A. IMP CL[audiu]S AVG. Bust radiat i amb cuirassa a la dreta.

R. [ae]QVITAS AV[g]. *Aequitas* de peu a esquerra que sosté balança i cornucòpia.

1,4 g; 20 mm; 5 h.

RIC V.1, 15; Normanby 751; Cunetio 2057

Inv.: 3.256

Bibl.: Inèdita

CFI'96, S. 5, Hab. 5b, UE 618

11. CLAUDI II. Antoninià. ROMA o seca local. *Post.* 270 dC

A. Il·legible.

R. [consecr]ATIO. Altar de quatre panells, encès.

1,2 g; 15 mm; – h.

RIC V.1, 261; Normanby 1113; Cunetio 2313

Inv.: 3.257

Bibl.: Inèdita

CFI'96, S. 5, UE 600

Observ.: moneda partida per la meitat però restaurada i pegada.

12. CONSTANTÍ II. *Nummus*. TICINUM, of. 1a. 324 dC

A. CONSTANTINVS IVN NOB C. Bust llorejat, amb cuirassa i drapejat a la dreta.

R. DOMINOR·NOSTROR·CAESS, al voltant de corona de llorer, dins: VOT/ X.

Exerg: P T

3,1 g; 18 mm; 12 h.

RIC VII, 172 (?)

Inv.: 3.258

Bibl.: Inèdita

CFI'96, S. 5, A IV, UE 600

13. CONSTANTÍ II? *Nummus*. AQUILEIA, of. 1a? 340 dC

A. [d n cons]TANTI-[n]VS P [f aug]. Bust amb cuirassa, llorejat i amb diadema de rossetes a la dreta.

R. GL[oria exerci]TVS. Un estendard.

Exerg: [a] Q [p]
 0,5 g; 14 mm; 6 h.
RIC VIII, 12 o 27A
 Inv.: 3.260
 Bibl.: Inèdita
 CFI'96, S. 5, UE 629-630
 Observ.: té mossà.

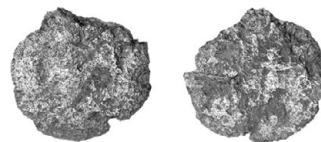
14. CONSTANCI II. *Nummus*. THESSALONICA, of. 4a o 5a. 347-348 dC
 A. [constanti]-VS P F AVG. Bust drapejat i amb cuirassa, amb diadema de lorer i rossetes a la dreta.
 R. VICTORIAE DD AVGG [q] N[n]. Dues Victòries enfrontades, que sostenen totes dues una corona i palma.
 Exerg: SMTS[a-]
 1,1 g; 16 mm; 12 h.
RIC VIII, 99
 Inv.: 3.261
 Bibl.: Inèdita
 CFI'96, S. 5, Int. bassa, UE 638

15. CONSTANCI II? *Nummus*. Seca? 350-361 dC
 A. [—]. Bust amb diadema de perles, drapejat i amb cuirassa a la dreta.
 R. FEL TEM[p repa]RATIO. Soldat a l'esquerra que llanceja un genet caigut.
 1,7 g; 18 mm; 1 h.
 Inv.: 3.262
 Bibl.: Inèdita
 CFI'96, S. 5, A P6, llindar, UE 617

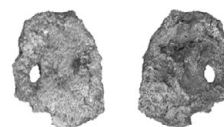
16. ATRIBUCIÓ INDETERMINADA. *Nummus*. Seca? 333-340 dC
 A. [—]. Bust amb diadema perlada a la dreta.
 R. [—]. Un o dos estendards.
 2,0 g; 19 mm; 12 h.
 Inv.: 3.259
 Bibl.: Inèdita
 CFI'96, S. 5, A III, UE 642c (int. bassa)
 Observ.: té mossà.

17. ATRIBUCIÓ INDETERMINADA. *Nummus*. Seca? s. IV dC
 A. [—]. Bust a la dreta.
 R. Il·legible.
 0,9 g; 16 mm; – h.
 Inv.: 3.263
 Bibl.: Inèdita
 CFI'96, S. 5, UE 629

18. ATRIBUCIÓ INDETERMINADA. *Nummus*. Seca? s. IV dC
 A. [—]. Bust amb diadema a la dreta.
 R. Il·legible.
 0,5 g; 16 mm; – h.
 Inv.: 3.264
 Bibl.: Inèdita
 CFI'96, S. 5, A III, UE 654b (int. bassa)
 Observ.: moneda partida i perforada.

19. ATRIBUCIÓ INDETERMINADA. *Minimus?* Seca? s. VI dC
 A. [—]. Bust a la dreta.
 R. Figura de peu de front amb els braços oberts i aixecats.
 1,1 g; 11 mm; 2 h.
 Inv.: 3.266
 Bibl.: Inèdita
 CFI'96, S. 5, A I/II, UE 616
 Observ.: cospell gros.

INDETERMINADES

20. INDETERMINADA. As. Seca? s. I-II dC
 Anvers i revers il·legibles.
 3,4 g; 28 mm; – h.
 Inv.: 3.248
 Bibl.: Inèdita
 CFI'96, S. 4, UE 516

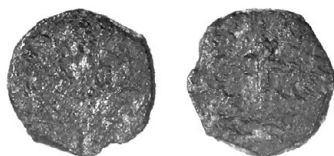
Observ.: moneda o xapa. Prou deteriorada, té perforació.

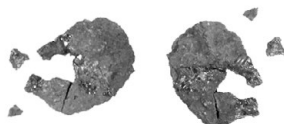
21. INDETERMINADA. As. Seca? s. I-II dC
Anvers i revers il·legibles.
9,1 g; 28,1 mm; – h.
Inv.: 3.249
Bibl.: Inèdita
CFI'96, S. 5, UE 615

22. INDETERMINADA. Semis. Seca? s. I dC?
Anvers i revers il·legibles.
5,9 g; 20,1 mm; – h.
Inv.: 3.247
Bibl.: Inèdita
CFI'96, S. 5, A IV, UE 655

23. INDETERMINADA. *Nummus*? Seca? s. V dC?
Anvers i revers il·legibles.
0,4 g; 15 mm; – h.
Inv.: 3.265
Bibl.: Inèdita
CFI'96, S. 5, A I/II, UE 616

MONEDES SONDATGES 1998 I 1999. PECES NO LOCALITZADES

24. TIBERI. Semis. ILICI, 4a emissió. *Post.* 15 dC
A. [ti caesar divi] AVGVSTI [f augus]TVS P M. Cap de Tiberi a l'esquerra.

R. Q I I A [t coelius proculus m aemilius severus]. Àguila legionària entre dues insígnies militars.
– g; 21 mm; 2 h.
RPC 195; Vives, CXXXIII-7; Llorens 80-2
Bibl.: Molina, 1998a
CFI'98, sondatge 2, UE 204

25. CLAUDI II. Antoninià. ROMA o seca local. *Post.* 270 dC
A. DIVO [claudio]. Cap radiat i drapejat a la dreta.
R. [consecra]TI[o]. Altar de quatre panells, encès.
– g; 13 mm; 11 h.
RIC V.1, 261; Normanby 1113; Cunetio 2313
Bibl.: Molina, 1999
CFI'99, sondatge 4, UE 401

26. CONSTANT. *Nummus*. LUGDUNUM?, of. 1a. 347-348 dC
A. [d n fl] CONS[tan aug]. Bust llorejat amb diadema de rossetes, drapejat i amb cuirassa a la dreta.
R. [victoriae dd agg q nn]. Dues Victòries enfrontades que sostenen una palma.
Exerg: P L [g]
– g; 10 mm; 6 h.
RIC VIII, 40?
Bibl.: Molina, 1998a
CFI'98, sondatge 2, UE 201

27. VALENTINIÀ? *Nummus*. Seca? 364– 375 dC
A. [d n valenti-nianus p f aug]. Bust llorejat amb corona de perles i drapejat a la dreta.
R. [securitas – reipublicae]. Victòria avançant a la dreta que sosté trofeu i palma.
– g; 08,8 mm; 5 h.
Bibl.: Molina, 1998a
CFI'98, sondatge 1, UE 101

Immaculada Garrigós i Albert
Caseriu Enzebres, 7
03650 El Pinós (Alacant)
imagarrigos@gmail.com

BIBLIOGRAFIA

- ABASCAL PALAZÓN, J. M., 1989: *La circulación monetaria del Portus Ilicitanus*, València.
- ABASCAL PALAZÓN, J. M., 1993: «Hallazgos epigráficos y numismáticos en las excavaciones del área del Tossal de Manises (1987-1990)», *LQNT*, 1, 137-152.
- ABASCAL PALAZÓN, J. M., 2002: «La fecha de la promoción colonial de *Carthago Noua* y sus repercusiones edilicias», *Mastia*, 1, 21-44.
- ABASCAL PALAZÓN, J. M., 2004: «Colonia *Iulia Ilici Augusta*», *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici*, 79-94.
- ABASCAL PALAZÓN, J. M. i ALBEROLA BELDA, A., 2007: *Monedas antiguas de los museos de Elche*, Madrid.

- ABASCAL PALAZÓN, J. M. i ALBEROLA BELDA, A., 2010: «Hallazgos monetarios en Calpe (2ª serie)», *Lucentum*, XXIX, 163-186.
- ALBEROLA BELDA, A. i ABASCAL PALAZÓN, J. M., 1998: *Moneda antigua y vida económica en las comarcas del Vinalopó*, València.
- ARIAS FERRER, L., 2006: *La Circulación Monetaria en el Levante Peninsular durante el siglo II d.C.*, Villena.
- ARROYO ILERA, R., 1985: «El tesorillo de monedas tardorromanas de Monforte (Alacant)», *Acta Numismática*, 15, 139-156.
- ARROYO ILERA, R., 1988: «Estudio numismático del yacimiento tardorromano del Albir (Altea-Alacant)», *Acta Numismática*, 17-18, 153-172.
- ARROYO ILERA, R. i BOLUFER MARQUES, J., 1988: «Anàlisi numismàtica del conjunt monetari de la Punta de l'Arenal (col·lecció Segarra Llamas)», *Xàbiga*, 4, 25-37.
- BESLY, E. i BLAND, R., 1983: *The Cunetio Treasure. Roman Coinage of the Third Century AD*, Londres. (= Cunetio)
- BLAND, R. i BURNETT, A. (Ed.), 1988: *The Normanby Hoard and other Romans coin hoards. Coin Hoards from Roman Britain VIII*, Londres. (= Normanby)
- BURNET, A., AMANDRY, M. i RIPOLLÈS, P. P., 1992: *Roman Provincial Coinage, vol. I, From the death of Caesar to Vitellius (44 BC to AD 69)*, Londres-París. (= RPC)
- CALICÓ, X., 2008: *Numismática Española. Catálogo de todas las monedas emitidas desde los Reyes Católicos hasta Juan Carlos I, 1474 a 2001*, Barcelona.
- DEPEYROT, G., 1996: *Crisis e inflación entre la Antigüedad y la Edad Media*, Barcelona.
- FRÍAS CASTILLEJO, C., 2010: *El poblamiento rural de Dianium, Lucentum, Ilici y la ciudad romana de la Vila Joiosa (siglos II a.C.–VII d.C.). Bases para su estudio*, Alacant.
- FRÍAS CASTILLEJO, C. i LLIDÓ LÓPEZ, F., 2005: «Evolución de las actividades comerciales en la factoría de salazones de Picola-Portus Ilicitanus (Santa Pola, Alicante): Análisis numismático», *III Congreso internacional de estudios históricos. El mediterráneo: la cultura del mar y la sal* (Santa Pola, 2004), 205-219, Santa Pola.
- GARCÍA BARRACHINA, A. M., OLCINA DOMÉNECH, M. i RAMÓN SÁNCHEZ, J. J., 2010: «Un nivel de amortización de una cloaca de Lucentum (Tossal de Manises, Alicante)», *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*, 41, 353-362.
- GARRIGÓS i ALBERT, I., 2012: *Els fons numismàtics d'època antiga del MUSA (Museu de la ciutat d'Alacant)*, Memòria de llicenciatura inèdita.
- GARRIGÓS i ALBERT, I., 2013: «El MUSA (Museo de la Ciudad de Alicante) y sus fondos numismáticos», *Manisio. Revista de Arqueología y Patrimonio Cultural*, 1, 39-58.
- GARRIGÓS i ALBERT, I. i MELLADO RIVERA, J. A., 2004: «Les monedes de la Serreta: consideracions sobre la circulació monetària a les comarques meridionals del País Valencià», *Recerques del Museu d'Alcoi*, 13, 201-226.
- LLEDÓ CARDONA, N., 2007: *La moneda en la Tarracense Mediterrànea en època romana imperial*, Serie de Trabajos Varios del SIP 107, València.
- LLORENS FORCADA, M. M., 1984: «Hallazgos monetarios en la zona costera alicantina», *Saguntum (PLAV)*, 18, 249-265.
- LLORENS FORCADA, M. M., 1987a: *La ceca de Ilici*, València.
- LLORENS FORCADA, M. M., 1987b: «Estimación del número de cuños originales y volumen monetario de la ceca de Ilici», *Lucentum*, VI, 165-181.
- LLORENS FORCADA, M. M., 2002: «Carthago Nova: una ceca provincial romana con vocación comercial», *Mastia*, 1, 45-76.
- MAROT i SALSAS, T., 1997: «Aproximación a la circulación monetaria en la Península Ibérica y las islas Baleares durante los siglos V y VI. La incidencia de las emisiones vándalas y bizantinas», *Revue Numismatique*, 152, 157-190.
- MAROT i SALSAS, T., SALASELLÉS, F. i LLORENS FORCADA, M. M., 2000: «Contextos monetarios del siglo VI: las monedas procedentes de los vertederos del barrio de Benalúa (Alicante)», *V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica* (Cartagena, 1998), 507-518, Barcelona.
- MATTINGLY, H. i SYDENHAM, E., 1926: *The Roman Imperial Coinage, vol. II, Vespasian to Hadrian*, Londres. (= RIC II)
- MATTINGLY, H., SYDENHAM, E. i WEBB, P., 1927: *The Roman Imperial Coinage, vol. V, Part I*, Londres. (= RIC V.1)
- MATTINGLY, H., SYDENHAM, E. i SUTHERLAND, C., 1949: *The Roman Imperial Coinage, vol. IV, Part III, Gordian III to Uranian Antoninus*, Londres. (= RIC IV.3)
- MOLINA BURGUERA, G., 1998a: *Memoria de las catas arqueológicas realizadas en el entorno de la Villa Romana Casa Ferrer I (La Condomina, Alicante): Parcela R.A.3. Z7a*.
- MOLINA BURGUERA, G., 1998b: *Memoria de los sondeos arqueológicos en el entorno de la Villa Romana Casa Ferrer I (La Condomina, Alicante): Parcela R.A.3. Z7*.
- MOLINA BURGUERA, G., 1999: *Memoria de las catas arqueológicas realizadas en el entorno de la Villa Romana Casa Ferrer I (La Condomina, Alicante): Parcela R.A.3. Z7b*.
- OLCINA DOMÉNECH, M. H. (ed.), 2009: *Lucentum (Tossal de Manises, Alicante). Arqueología e historia*, Alacant.
- ORTEGA PÉREZ, J. R., 1997a: *Informe preliminar de las excavaciones arqueológicas en el yacimiento romano de la Casa Ferrer I (La Condomina, Alacant). 1ª fase*.
- ORTEGA PÉREZ, J. R., 1997b: *Informe preliminar de las excavaciones arqueológicas en el yacimiento romano de la Casa Ferrer I (La Condomina, Alacant). 2ª fase*.
- ORTEGA PÉREZ, J. R., 1999: «Aportación al estudio del poblamiento romano en el entorno de Lucentum (Alicante)», *XXIV Congreso Nacional de Arqueología*, vol. 4, (Cartagena, 1997), 467-474, Murcia.

- ORTEGA PÉREZ, J. R. i GARCÍA BEBIÁ, M. A., 1996: *Informe preliminar de las excavaciones arqueológicas en el yacimiento romano de Casa Ferrer II (Pda. La Condomina, Alacant), 1a i 2a fase*.
- ORTEGA PÉREZ, J. R. i DE MIGUEL IBÁÑEZ, M. P., 1999: «Necrópolis de la villa romana “Casa Ferrer I” (Alicante): avance de su estudio», *XXIV Congreso Nacional de Arqueología*, vol. 4, (Cartagena, 1997), 525-529, Murcia.
- ORTEGA PÉREZ, J. R. i ESQUEMBRE BEBIÁ, M. A., 2003: «La villa romana de Casa Ferrer I (Alicante), su organización y evolución: un ejemplo singular de villa rústica en tierras alicantinas», *Las ciudades y los campos de Alicante en época romana*, Canelobre, 48, 192-203.
- PASTOR MIRA, A., TENDERO FERNÁNDEZ, F. E. i TORREGROSA GIMÉNEZ, P., 1999: «Avance del registro arqueológico de la villa romana “Casa Ferrer I” (Partida La Condomina, Alicante)», *XXIV Congreso Nacional de Arqueología*, vol. 4, (Cartagena, 1997), 475-480, Murcia.
- RAMÓN SÁNCHEZ, J. J. (Ed.), 2010: *Monedas, todas las caras de la historia. Colecciones numismáticas del MARQ*, Alacant.
- RAMÓN SÁNCHEZ, J. J. (Ed.), 2010: «Las colecciones numismáticas del MARQ de Alicante», *Monedas, todas las caras de la historia. Colecciones numismáticas del MARQ*, 80-91, Alacant.
- RAMÓN SÁNCHEZ, J. J., GARCÍA BARRACHINA, A., VERDÚ PARRA, E. i BAYO FUENTES, S., 2010: «Catálogo. Antigüedad», *Monedas, todas las caras de la historia. Colecciones numismáticas del MARQ*, 95-127, Alacant.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P., 1980: *La circulación monetaria en las tierras valencianas durante la Antigüedad*, Barcelona.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P., 1982: *La circulación monetaria en la Tarraconense Mediterránea*, Trabajos Varios del SIP 77, València.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P., 1994: «Circulación monetaria en Hispania durante el período republicano y el inicio de la dinastía Julio-Claudia», *Actas del VIII Congreso Nacional de Numismática* (Avilés, 1992), 115-148, Madrid.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P., 1997: «Las acuñaciones cívicas romanas de la Península Ibérica (44 a.C.-54 d.C.)», *Historia monetaria de Hispania Antigua*, 335-395, Madrid.
- RIPOLLÈS ALEGRE, P. P., 2010: «La circulación monetaria en Alicante hasta la época imperial», *Monedas, todas las caras de la historia. Colecciones numismáticas del MARQ*, 16-27, Alacant.
- ROSSER LIMINANA, P., 1990: «Nuevos descubrimientos arqueológicos en el término municipal de Alicante», *Historia de la ciudad de Alicante. Edad Antigua*, vol. I, 190-285, Alacant.
- ROSSER LIMINANA, P. (Coord.), 2007: *El patrimonio cultural de Alicante: avance de un catálogo. El patrimonio inmueble*, LQNT, Monográfico 3, Alacant.
- SUTHERLAND, C. H. V., CARSON, R. A. G. i BRUUN, P., 1966: *The Roman Imperial Coinage*, vol. VII, *Constantinus to Licinius, A.D. 313-337*, Londres. (= RIC VII)
- SUTHERLAND, C. H. V. i CARSON, R. A. G., 1981: *The Roman Imperial Coinage*, vol. VIII, *The family of Constantine I*, Londres. (= RIC VIII)
- VERDÚ PARRA, E., 2010: «Sobre la presencia de monedas púnicas en sepulturas de la necrópolis de l'Albufereta (Alacant)», *Mainake*, XXXII, 1, 301-333.
- VILLARONGA, L., 1994: *Corpus Nummum Hispaniae Ante Augusti Aetatem*, Madrid. (= CNH)
- VIVES y ESCUDERO, A., 1926: *La moneda hispánica*, Madrid. (= Vives)

Recepción: 03-07-2013

Aceptación: 08-11-2013